

В. В. Кобильченко
СПЕЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ
НА СУЧАСНОМУ ІСТОРИЧНОМУ ЕТАПІ:
ПОШУК ВЛАСНОЇ НАУКОВОЇ
ІДЕНТИЧНОСТІ

Проаналізовано проблемне поле розвитку спеціальної психології на сучасному етапі. Позначено область предметного змісту спеціальної психології. З'ясовано, що сьогодні одночасно існують і функціонують три основні психологічні парадигми: природничо-наукова, гуманітарна й практична. Обговорено можливості їх інтеграції як методологічної основи розвитку спеціальної психології.

Ключові слова: постнекласична психологія, теоретизація, спеціальна психологія, предмет спеціальної психології, інтегративна парадигма, особистість.

П о с т а н о в к а п р о б л е м и . В історичному процесі розвитку науки можна ясно розпізнати елементи, що обумовлюють тенденцію до абстрактності. Зрозуміти – означає знайти зв'язки, побачити одиничне як окремий випадок чого-небудь загального. Але перехід до загального завжди є переходом до абстрактного, точніше – переходом на більш високий рівень абстрактності. Узагальнюючи, ми поєднуємо багато різномірних речей або процесів, абстрагуючись від безлічі їхніх особливостей, які є несуттєвими.

Такий процес відбувається у всіх науках, і перехід на більш високі рівні абстрагування підсилюється й розширюється.

З розвитком науки роль її теоретичного компонента зростає, що, однак, не дає підстав для применшення ролі емпірії, досвіду. Процес поглиблення теоретизації завжди має специфічний вигляд на кожному якісно-своєрідному етапі розвитку науки.

У психологічній науці існує три стилі теоретизації: класичний, некласичний і постнекласичний стиль, що останнім часом починає домінувати. За цього стилю теоретизації не психіка, а людина стає центром, метою й цінністю психологічного пізнання [10, 48–56]. Постнекласична психологія розвиває ідеї соціального конструювання реальності й особливої значущості суб'єктивного досвіду. Перехід до постнекласичної психології обумовлений прагненням до інтеграції психологічного знання.

Все це повною мірою стосується й спеціальної психології, яка, відповідно до класифікації українського психолога Ю. Трофімова [3], є одним із напрямів науково-прикладної психології. Автор трактує її як психологію аномального розвитку, що включає такі дисципліни, як патопсихологія, олігофренопсихологія, сурдопсихологія, тифлопсихологія.

А н а л і з н а у к о в и х д о с л і д ж е н ь і п у б л і к а ц і й . В українській психологічній науці все ще домінує традиційна точка зору, відповідно до якої спеціальна психологія – це галузь, що вивчає своєрідність психічного розвитку різних категорій дітей із психофізичними вадами [1, 388].

Виникнення спеціальної психології (від грец. *specialis* – особливий, своєрідний) як самостійної галузі психологічної науки й практики можна датувати 60-ми рр. XX ст. Тоді вона з'явилася в переліку наукових спеціальностей вишів у розділі «Психологія».

Однак, як зазначає Л. Кузнецова та інші автори [11], це було лише формальне закріплення становлення цієї своєрідної галузі психології, що тривало вже багато десятиліть, і яка увірвала в себе наукові досягнення й практичний досвід, що нагромадилися за цей час, а саме – все, що стосується вивчення феноменології, механізмів і умов психічного розвитку людини під впливом різних груп патогенних чинників, а також закономірностей протікання компенсаторних і корекційних процесів.

Увесь цей час спеціальна психологія була невід'ємною частиною дефектології – комплексної науки, що включає як різнобічне вивчення причин і механізмів розвитку, що відхиляється від норми, так і розроблення науково обґрунтованих медико-психолого-педагогічних корекційних впливів стосовно дітей, що мають різні вади у психофізичному розвитку.

Зусилля психологів, які працювали в дефектології, були спрямовані, насамперед, на вивчення особливостей розвитку дітей (головним чином – когнітивної сфери) стосовно виділених типів аномального розвитку. Результати проведених у той період психологічних досліджень сприяли нагромадженню знань про особливості розвитку дітей у всіх галузях дефектології, внесли вклад у розвиток теоретичних основ і методів диференціальної діагностики, дали змогу обґрунтувати необхідність диференціації навчання сліпих і слабозорих, глухих і слабочуючих, розумово відсталих і дітей із затримкою психічного розвитку тощо. При цьому, як зазначає О. Гончарова [6], зберігалися значна ізоляваність різних напрямків спеціальної психології й переважно прикладний характер проведених досліджень.

Схожої думки дотримується й В. Сорокін [12], вважаючи, що спеціальну психологію можна охарактеризувати як одну з прикладних галузей психологічної науки. Прикладний характер спеціальної психології розкривається через її історичні зв'язки зі спеціальною (корекційною) педагогікою. Саме формування й розвиток системи фахової освіти стало одним з визначальних, хоча й не єдиним чинником у виникненні даної науки. Однак, зауважує автор, не слід спрощено розуміти причини її становлення й зводити їх лише до факту появи практики навчання дітей з відхиленнями в розвитку.

Згадану вище думку поділяють певною мірою українські вчені С. Коноплята та Т. Сак [2, 12], вважаючи спеціальну психологію прикладною стосовно такої надзвичайно важливої в соціальному розумінні сфері життя людини з певними порушеннями розвитку, як спеціальна освіта.

Водночас, прикладний характер названої вище науки, її спрямованість на вирішення актуальних і важливих завдань не повинні перетворювати її в якийсь утилітарний придатак практики. Прикладне використання науки прямо залежить від розвиненості її концептуальної бази. Про безпеку зневаги до теорії, домінування утилітаризму в науковому середовищі говорив свого часу ще Л. Виготський [5, 386 – 389]. Крім того, сучасна реальність практичної роботи спеціального психолога така, що йому доводиться мати справу, зазвичай, не з однією формою відхилень, а відразу (або по черзі) з кількома. Саме тому таким важливим є знання загальних основ спеціальної психології, єдиних закономірностей відхилень у розвитку.

Потрібна була досить тривала еволюція самої практики, перш ніж прийшло усвідомлення потреби глибоких і всебічних знань про особливості порушеного психічного розвитку різних груп дітей як важливого чинника ефективної навчально-виховної роботи з ними. Але й цього виявилось недостатньо, тому що сама психологія мала досягти того рівня зрілості, за якого змогла б відповісти на запити й потреби практики. Шляхам історичного розвитку спеціальної психології притаманне переплетення двох постійно взаємодіючих між собою еволюційних ядів – системи спеціальної освіти й самого психологічного знання.

Збільшення кількості осіб з відхиленнями в розвитку, що спостерігається в останні десятиліття, як і бурхливий процес реформування системи спеціальної освіти, стали чинниками ак-

тивізації розвитку спеціальної психології. Існує думка, що сьогоднішня спеціальна психологія інтенсивно розвивається як академічна наука.

Однак цілком логічним є висновок, що оскільки психологічна наука в цілому перебуває в глибокій системній теоретико-методологічній кризі, то ця криза не могла не відбитися на спеціальній психології – одному з напрямів науково-прикладної психології.

Як практично орієнтована область знання, спеціальна психологія затребувана соціумом, тому слід уточнити, що коли ми говоримо про кризу – йдеться саме про наукову психологію. У той же час, з огляду на відносно «молодий вік» спеціальної психології (порівняно з іншими областями психологічної науки), згадану особливість можна трактувати й у позитивному ключі.

Тож метою статті є пошук власної наукової ідентичності спеціальної психології.

Значимо, що будь-яка наука завжди прагне розкрити й відтворити найзагальніші закони свого предмета. Хоча сам термін «спеціальна психологія» міцно вкоренився у сфері професійного спілкування й давно зафіксований у більшості сучасних словників, однак, як гадає В. Сорокін [12], він не повністю відповідає вимогам академічного підходу, оскільки не розкриває своєрідності предметного змісту даного наукового напрямку.

Наприклад, у сучасній європейській традиції термін «спеціальна психологія» взагалі рідко вживаний. Цю дисципліну найчастіше розглядають як окремий розділ клінічної психології й визначають як анормальну психологію. Можна припустити, що термінологічна колізія є не що інше, як досить своєрідне й не усвідомлюване відбиття проблеми визначення предмета даної наукової дисципліни.

В і к л а д о с н о в н о г о м а т е р і а л у. Існуючий на сьогодні великий науковий контекст спеціальної психології свідчить про надзвичайну складність її предмета, дослідження якого може мати не тільки практичне, а й фундаментальне теоретичне значення.

З методологічної точки зору, питання предметного змісту для будь-якої науки є кардинальним насамперед тому, що задає межі галузевої дослідницької діяльності й визначає характер взаємин з іншими дисциплінами. У свою чергу, процес наукового пізнання впливає на зміну уявлень про предмет вивчення, то розширюючи, то звужуючи його межі.

Як зазначалося, серед науковців спеціальну психологію часто асоціюють із сукупністю її окремих дисциплін: психологією сліпих, глухих, розумово відсталих і т. ін. Однак, як вважає В. Сорокін [Там само], це визначення можна прийняти лише з певною часткою умовності. В такому разі термін «спеціальна психологія» втрачає будь-який зміст, стає якоюсь сумарною назвою, простою «оболонкою».

Самі по собі перелічені вище дисципліни є лише її частиною, що не може замінити собою ціле. Це ціле має тенденцію до розширення: з'являються нові групи дітей з відхиленнями в розвитку. Проте конструювання предмета науки має бути таким, щоб він міг об'єднати різнопланові аспекти й одночасно задати деякі рамки, границі свого змісту.

Відомо, що загальне уявлення про предмет спеціальної психології пов'язане із процесом вивчення закономірностей розвитку, що відхиляється від норми.

На думку українських учених М. Матвєєвої, В. Синьова, О. Хохліної [4], предметом спеціальної психології є всі психічні явища, а саме: пізнавальні та емоційно-вольові психічні процеси, психічні стани та психічні властивості, які виявляються в різних формах активності людини – діяльності, спілкуванні, поведінці.

Ще донедавна в емпіричних дослідженнях в області спеціальної психології пріоритет надавали вивченню особливостей психіки, а цілісний розвиток, становлення й формування особистості дитини з тими або іншими психофізичними порушеннями переважно залишалися поза увагою [7].

Крім того, в повсякденній практиці домінувала настанова на розвиток окремих психічних процесів (сприймання, уваги, пам'яті, уваги, мислення тощо), формування практичних навичок та вмій.

Ми ж певні, що спеціальну психологію має цікавити те, як протікає цілісний процес психосоціального розвитку, як можуть змінюватися залежно від різних параметрів існуючих умов різні характеристики онтогенезу. Очевидно, що в даному контексті особливий дослідницький інтерес пов'язаний також із вивченням «запасу міцності» особистості в процесі її несприятливого розвитку.

Як особистості, навіть в складних умовах, вдається зберегти свою цілісність, реалізуючи основні функції адекватного відображення навколишнього світу й регуляції своєї поведінки? Яка структура й динаміка цих можливостей, особистісного потенціалу, що дає змогу в підсумку компенсувати шкоду від різних несприятливих чинників?

Розкриті в наших наукових працях несприятливі чинники самі по собі не завжди фатальні для розвитку особистості. В остаточному підсумку, визначальним буде поєднання різноманітних суб'єктивних характеристик особистості, які опосередковують їхній вплив. Саме тому несприятливі чинники для різних людей можуть мати різні наслідки. Несприятлива ситуація стає патогенною, здатною спровокувати ті або інші відхилення в розвитку, якщо сила її впливу перевищує можливості адаптаційного потенціалу особистості й стійко змінює характеристики її актуального функціонування, що в результаті змінює темп її вікового розвитку, сповільнюючи його.

Ми загалом поділяємо думку В. Сорокіна про те, що спеціальна психологія вивчає процес розвитку, що протікає в ускладнених умовах, які самі по собі не можуть змінити його сутності й спрямованості, але надають йому певну специфіку у формі особливого способу реалізації.

Отже, можна більш-менш точно окреслити рамки предмета спеціальної психології, не зводячи всього його змісту до психології сліпоти, глухоти, розумової відсталості й т. ін.

Як було сказано раніше, несприятливими чинниками розвитку можуть виступати не тільки чинники органічної або функціональної природи, в основі яких знаходиться вроджений або придбаний біологічний дефект [7].

Разом із цими внутрішніми чинниками не менш істотними є зовнішні обставини: широкий спектр відхилень у соціальній поведінці, які виникають при тривалих і серйозних деформаціях соціальної ситуації розвитку (дефектах первинної і вторинної соціалізації). Це й важкі психотравмуючі обставини життя, і виховання за межами сім'ї, і невідповідні віку дитини види діяльності, завищені вимоги й очікування з боку дорослих тощо.

У процесі розвитку змінюється ієрархія між первинними й вторинними, біологічними й соціально обумовленими порушеннями. На початкових етапах основною перешкодою до розвитку, навчання й виховання є органічний дефект (вторинне недорозвинення спрямовано «вниз вгору»). Якщо корекційну роботу розпочато несвочасно або її взагалі не проводять, то вторинні відхилення, а також неадекватні особистісні настанови, викликані невдачами в різних видах діяльності, нерідко починають займати провідне місце у формуванні негативного ставлення до себе, соціального оточення й основних видів діяльності. Поширюючись на зростаюче коло психологічних проблем, вторинне недорозвинення починає впливати на елементарні психічні функції, тобто напрямок патогенного впливу йде «зверху вниз». Відповідно, атиповий розвиток характеризують властивості, обумовлені різного роду чинниками, серед яких, насамперед, треба виокремити первинні (біологічні й соціальні) і вторинні – психологічні.

Як зазначає В. Сорокін [12], багато галузей психологічного знання вивчають свій предмет саме з погляду «умов». У рамках спеціальної психології реалізується спроба зіставити різні

параметри патогенних умов з різними сторонами порушення процесу психосоціального розвитку. Якщо психологія розвитку досліджує, яким буває цей процес, то спеціальна психологія відповідає на запитання, як розвиток може проходити в інших (несприятливих) умовах, що істотно загалом розширює наші уявлення про онтогенез і дизонтогенез. Відповідно, ми вважаємо, що спеціальна психологія має досліджувати психосоціальний розвиток цілісно, з огляду на його умови в їхній сукупності.

Відсутність чітких уявлень про єдиний предмет дослідження веде до того, що він частково або повністю потрапляє в сферу дослідницької активності інших наук. Це, безумовно, збіднює зміст самої спеціальної психології й зайвий раз підкреслює розмитість меж її предметного змісту. Більше того, це впливає на розвиток, здавалося б, незалежних розділів даної дисципліни. Тенденція до інтегрованого бачення предметного змісту голосно заявила про себе в останні два десятиліття у зв'язку з ростом різноманіття описуваних варіантів розвитку і появи все нових дисциплін спеціальної психології.

Варто також підкреслити й те, що коло негативних чинників розвитку, описуваних різними науками, постійно розширюється, а це, своєю чергою, приводить до відповідного ускладнення предметного змісту спеціальної психології. Щораз їй доводиться зіставляти характеристики патогенних умов зі змінами в параметрах процесу психічного розвитку, виділяючи найбільш типові серед них.

Сьогодні спеціальна психологія опинилася під впливом важливих перетворень у всіх значущих для неї контекстах. Насамперед – це перетворення в системі спеціальної освіти, що демонструє сьогодні, за висловом О. Гончарової [6], один з найбільш крутих виражів у траєкторії свого розвитку. Ідеї диференціації змінюються на ідеї інтеграції людей з різними проблемами розвитку в єдине співтовариство, ідеї досягнення кожною людиною максимально високого рівня самореалізації.

У центрі уваги спеціальних психологів перебувають уже не так особливості розвитку дітей з тими чи іншими психофізичними порушеннями, як потреби конкретної дитини з особливостями розвитку, створення оптимального індивідуального маршруту психосоціального розвитку, що уможливило зберегти дитину в сім'ї й максимально інтегрувати її в співтовариство звичайних однолітків.

Переосмислення цілей і цінностей спеціальної освіти відповідно до цінностей відкритого суспільства, орієнтованого на інтеграцію людей з різними проблемами в єдине співтовариство за умови досягнення кожною людиною максимально високого рівня якості життя, вимагає зміни пріоритетів й у спеціальній психології [Там само].

Не менш значущими для розвитку спеціальної психології є досягнення психологічної науки останніх років, обумовлені всезростаючим впливом гуманістичної парадигми на уявлення про предмет і методологію психологічних досліджень.

Нагадаємо, що сьогодні співіснують три незалежні й самодостатні наукові парадигми: природничо-наукова, гуманістична й практична.

Кожна з них стверджує, що суб'єкт пізнавальної діяльності не відірваний від предмета цієї діяльності, а перебуває в певних відносинах з об'єктом пізнання. Але зазначені парадигми по-різному це трактують. Природничо-наукова парадигма пропонує знаходити засоби виключення суб'єкта пізнання зі структури самого одержуваного знання (вимога об'єктивності). Гуманістична парадигма орієнтує на розуміння й розвиток самої особистості, її активності. Практична ж парадигма пропонує вихід за рамки суб'єкт-об'єктного протиставлення шляхом дослідження світу, свідомості, культури як процесів, залежних від перетворювальної діяльності дослідника [8, 41 – 49].

Вважаємо, що всі три парадигми мають невичерпний евристичний потенціал і достатнє наукове обґрунтування для сучасних наукових досліджень у царині спеціальної психології.

Саме тому нам близька запропонована В. Козловим [9] інтегративна модель, де особистість розуміють як цілісну, складну, відкриту, багатокomпонентну систему, здатну підтримувати взаємодію із середовищем; здатну до адаптації, саморозвитку й генерування нових структур і підсистем відповідно до сформованої життєвої ситуації й нових умов для існування.

Розроблення загальної теорії спеціальної психології має стати фундаментом для вже існуючих і тих, які ще тільки формуються, дисциплін цієї науки, які увійдуть у її склад як органічні частини єдиного цілого, а не як розрізнені, паралельно існуючі елементи.

Ускладнення предметного змісту спеціальної психології зайвий раз підкреслює її мультиаспектність, що дає змогу встановлювати більш тісні міжпредметні зв'язки з іншими галузями психологічної науки.

В и с н о в к и. Отже, позначивши область предметного змісту спеціальної психології, ми підкреслили як її унікальність порівняно з іншими галузями психологічної науки, так і єдність із ними.

Потрібна серйозна методологічна й теоретична робота фахівців в області вікової, педагогічної, соціальної й спеціальної психології, націлена як на інтеграцію накопичених у них знань, так і на певну змістовну ревізію багатьох усталених, але досить суперечливих теоретичних положень, на яких протягом тривалого часу в науці базувалися психологічні концепції розвитку. Однак очевидним є і той факт, що водночас варто уникати зайвої категоричності суджень. Сьогодні найважливішим завданням спеціальної психології, на нашу думку, залишається розроблення й упровадження нових концепцій розвитку особистості в несприятливих умовах.

1. *Дефектологічний* словник: навч. посіб. / За ред. В. І. Бондаря, В. М. Синьова. – К. : «МП Леся», 2011. – 528 с.

2. *Конопляста С. Ю.* Логопсихологія: навч. посіб. / С. Ю. Конопляста, Т. В. Сак // за ред. М. К. Шеремет. – К. : Знання, 2010. – 293 с.

3. *Психологія*: підручник для студ. вищих навч. закл. / Ю. Л. Трофімов [та ін.]; ред. Ю. Л. Трофімов. – Вид. 6-е, стер. – К. : Либідь, 2008. – 560 с.

4. *Синьов В. М.* Психологія розумово відсталої дитини: Підручник / В. М. Синьов, М. П. Матвєєва, О. П. Хохліна. – К. : Знання, 2008. – 359 с.

5. *Выготский Л. С.* Исторический смысл психологического кризиса / Л. С. Выготский. Собрание сочинений: в 6 т. – М. : Педагогика, 1982. – Т. 1. – С. 386–389.

6. *Гончарова Е. Л.* Социокультурные контексты психолого-педагогических исследований отклоняющегося развития: опорные таблицы / Е. Л. Гончарова // Альманах Института коррекционной педагогики. – Вып. 6. – М., 2002.

7. *Кобильченко В. В.* Становление личности дошкольника в норме и при нарушениях зрения / В. В. Кобильченко. – Saarbrücken: LAP Lambert Academic Publishing, 2015. – 540 с.

8. *Ковалев Г. А.* Три парадигмы в психологии – три стратегии психологического воздействия / Г. А. Ковалев // Вопросы психологии. – 1987. – № 3. – С. 41–49.

9. *Козлов В. В.* Интегративная психология: Пути духовного поиска, или освящение повседневности / В. В. Козлов. – М. : Психотерапия, 2007. – 528 с.

10. *Омельченко И. Н.* Типы научной рациональности в общей и специальной психологии: определение, специфика, генезис / И. Н. Омельченко // Специальная педагогика и специальная психология: современные проблемы теории, истории, методологии. История развития специальной педагогики и специальной психологии в России и за рубежом в XX–XXI вв. Материалы шестого междунар. теоретико-методологич. семинара. – М. : ГБОУ ВПО МГПУ, 2014. – С. 48–56.

11. *Основы специальной психологии: Учеб. пособие для студ. сред. пед. учеб. заведений / Л. В. Кузнецова, Л. И. Переслени, Л. И. Солнцева и др.; Под ред. Л. В. Кузнецовой.* – М. : Издательский центр «Академия», 2002. – 480 с.

12. *Сорокин В. М.* Специальная психология: Учеб. пособие / Под научн. ред. Л. М. Шишицкой. – СПб. : Речь, 2003. – 216 с.

References

1. *Defektologichnyi slovnyk.* (2011). [Defectology Dictionary]: navch. posib. (528 p.) / Za red. V. I. Bondaria, V. M. Synova. – Kyiv, MP Lesia [in Ukrainian].
2. *Konopliasta, S. Iu.* (2010). Lohopsykhohiia [Lohopsychology]: navch. posib. (293 p.) / S. Iu. Konopliasta, T.V Sak. // za red. M. K. Sheremet. Kyiv, Znannia [in Ukrainian].
3. *Psykholohiia,* (2008). [Psychology]: pidruchnyk dlia stud. vyshchyykh navch. zakl. (560 p.) / Iu. L. Trofimov [ta in.]; red. Iu. L. Trofimov. – Vyd. 6-e, ster. – Kyiv, Lybid [in Ukrainian].
4. *Synov, V. M.* (2008). Psykholohiia rozumovo vidstaloj dytyny [Psychology mentally retarded child]: Pidruchnyk (359 p.) / V. M. Synov, M. P. Matvieieva, O. P. Khokhlina. Kyiv, Znannia [in Ukrainian].
5. *Vygotskij, L. S.* (1982). Istoricheskij smysl psihologicheskogo krizisa [Historical sense of psychological crisis]. Moskva, Pedagogika. 1, 386–389 [in Russian].
6. *Goncharova, E. L.* (2002). Sociokul'turnye konteksty psihologo-pedagogicheskikh issledovaniy otklonjajushhegosja razvitija: opornye tablicy [Sociocultural contexts of psychology and pedagogical researches of the deviating development: basic tables] // Al'manah Instituta korekcionnoj pedagogiki. Moskva, Vyp. 6. [in Russian].
7. *Kobyl'chenko, V. V.* (2015). Stanovlenie lichnosti doshkol'nika v norme i pri narushenijah zrenija [Formation of the person of the preschool child in normal and visual impairment] (540 p.). Saarbrücken, LAP Lambert Academic Publishing [in Russian].
8. *Kovalev, G. A.* (1987). Tri paradigmy v psihologii – tri strategii psihologicheskogo vozdejstvija [Three paradigms in psychology – the psychological impact of three strategies]. Voprosy psihologii, 3, 41 – 49 [in Russian].
9. *Kozlov, V. V.* (2007). Integrativnaja psihologija: Puti duhovnogo poiska, ili osvjaszhenie povsednevnosti [Integrative psychology: Path of spiritual search, or sanctification of everyday life] (528 p.). Moskva, Psihoterapija [in Russian].
10. *Omel'chenko, I. N.* (2014). Tipy nauchnoj racional'nosti v obshhej i special'noj psihologii: opredelenie, specifika, genesis [Types of scientific rationality in the general and special psychology: definition, specifics, genesis] // Special'naja pedagogika i special'naja psihologija: sovremennye problemy teorii, istorii, metodologii. Istorija razvitija special'noj pedagogiki i special'noj psihologii v Rossii i za rubezhom v XX–XXI vv. Materialy shestogo mezhdunarodnogo teoretiko-metodologicheskogo seminar. – Moskva, GBOU VPO MGPU, 48–56 [in Russian].
11. *Osnovy special'noj psihologii.* (2002) [Fundamentals of special psychology]: Ucheb. posobie dlja stud. sred. ped. учеб. zavedenij (480 p.) / L. V. Kuznecova, L. I. Pereslени, L. I. Solnceva i dr.; Pod red. L. V. Kuznecovoj. – Moskva, Izdatel'skij centr Akademija [in Russian].
12. *Sorokin, V. M.* (2003). Special'naja psihologija [Special psychology]: Ucheb. posobie (216 p.) / Pod nauchn. red. L. M. Shipicynoj. – SPb., Rech' [in Russian].

Рекомендовано до друку.
Д-р психол. наук проф. дійсн. член
НАПН України С. Д. Максименко